

УДК 342.55

ПОНЯТТЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ

THE CONCEPT OF THE LOCAL COMMUNITY: THEORETICAL, LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS

Сінкевич О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Богущий І.О.,

студент магістратури юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто проблеми доктринального та нормативного визначення поняття територіальної громади. Проаналізовано проблеми реалізації права участі у справах місцевого органу влади внутрішньо переміщених осіб, іноземців та осіб без громадянства. Запропоновано авторський підхід до визначення поняття та умови належності до територіальної громади.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, умови належності, місце проживання, внутрішньо переміщені особи.

В статье рассмотрены проблемы доктринального и нормативного определения понятия местной общины. Проанализированы проблемы реализации права участия в делах местного органа власти внутренне перемещенных лиц, иностранцев и лиц без гражданства. Предложен авторский подход к определению понятия и условий членства в местной общине.

Ключевые слова: местное самоуправление, местная община, условия членства, место жительства, внутренне перемещенные лица.

The article deals with the issues of doctrinal and legal definition of the concept of a local community. The issues of realization of the right to participate in the affairs of the local authority of internally displaced persons, foreign citizens and stateless persons are analyzed. The author's approach to definition of the concept and conditions of membership in a local community is offered.

Key words: local self-government, local community, membership conditions, place of residence, internally displaced persons.

Постановка проблеми. Носієм права на місцеве самоврядування та первинним елементом системи місцевого самоврядування в Україні є територіальна громада. Однак попри такий її статус ні конституційне, ні нормативне визначення територіальної громади не задовольняють суспільних потреб. Так, дійсний підхід законодавця до визначення поняття та належності до територіальної громади позбавляє внутрішньо переміщених осіб та інших громадян України, фактичне місце проживання яких відмінне від зареєстрованого, права участі у справах місцевого органу влади. Крім того, в контексті проведення реформи місцевого самоврядування та євроінтеграційних намірів України постає питання про доцільність надання іноземцям та іншим особам права участі у справах місцевого органу влади, яке передбачено Додатковим протоколом до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади від 16.11.2009 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття та умови належності до територіальної громади були предметом досліджень таких вчених, як М.В. Баймуратова, О.В. Батанова, П.М. Любченко, М.П. Орзіх. Разом з тим, в останні роки, попри пов'язану зі здійсненням реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні загальну активізацію наукових досліджень у сфері місцевого самоврядування, пов'язана з територіальною громадою проблематика, зокрема поняття та умови належності до територіальної громади, в цілому не зайшла належного висвітлення в науковій літературі.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз проблемних аспектів доктринального та нормативного визначень поняття територіальної громади та його визначення з позицій дійсного та належного на основі проведеного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Конституція України визначає територіальну громаду як жителів села чи

добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста (ч. 1, ст. 140) [1]. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає поняття територіальної громади з акцентом на постійність проживання та розуміє під нею жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або ж добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр (ч. 1 ст. 1) [2]. Що стосується наукового розуміння територіальної громади, то в доктрині муніципального права відсутній єдиний підхід не лише до визначення цього поняття, а й до його визначення самого терміна.

Так, у науковій літературі можна зустріти не один десяток визначень територіальної громади та тождесних територіальної спільноти, колективу, місцевого співтовариства. Наприклад, М.В. Баймуратов визначає територіальний колектив (місцеве співтовариство) як сукупність фізичних осіб, які постійно мешкають на певній території і пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру [3, с. 97]. М.П. Орзіх визначав територіальний колектив (община, а ще краще – комуна, з огляду на режим комунальної власності в Україні і світовий досвід) як соціальну основу самоврядних територій, що складається (на відміну від населення територіальних одиниць) з осіб (громадян, іноземців, осіб без громадянства), котрі постійно мешкають або працюють на такій території (мають нерухоме майно або є платниками комунальних податків) [4, с. 67]. О.В. Батанов бачить у територіальній громаді територіальну спільноту, що складається з фізичних осіб – жителів, які постійно живуть, працюють на території села, чи добровільне об'єднання у спільну громаду декількох сіл, селища чи міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, нерухоме майно на такій території, платять комунальні податки і пов'язані територіально-особистісними зв'язками системного характеру [5, с. 77].

Однак, з огляду на вказане нижче, наведені визначення наразі важко назвати оптимальними як з позиції дійсності, так і з позиції належного.

Першим проблемним аспектом визначення поняття територіальної громади є розуміння терміна «жителі», використання якого в Конституції України замість чітко визначеного терміна «громадяни» у визначенні поняття місцевого самоврядування дало підстави для домінування в науковій літературі позиції, згідно з якою членами територіальної громади вважаються громадяни України, вимушені переселенці, іноземні громадяни, апатриди, біженці, які на законних підставах перебувають на території України [6, с. 256]. Саме цієї позиції дотримуються автори наведених понять, зокрема М.В. Баймуратов та О.В. Батанов, які для позначення перелічених осіб використовують категорію «фізична особа». При цьому варто зазначити, що використання категорії «жителі» в Конституції України сприяло не виникненню, а саме домінуванню вказаної позиції, оскільки виникла вона ще до прийняття Основного Закону [4, с. 67].

Так чи інакше, подібне розуміння категорії «жителі» позбавлене належного нормативного та теоретичного підґрунтя. Насамперед, варто вказати, що територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування має свою правоздатність – визначену Конституцією України та Законом про місцеве самоврядування компетенцію самостійно та/або через органи місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення. Відповідно, поруч із правом територіальної громади вирішувати питання місцевого значення шляхом проведення місцевого референдуму у територіальній громаді наявне право обирати депутатів місцевої ради, сільського, селищного, міського голову та старосту, внаслідок реалізації якого останні отримують публічну владу, джерелом якої є територіальна громада. При цьому ч. 1 ст. 5 Конституції України встановлює, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Український на-

род є джерелом всієї публічної влади. Тобто джерелом влади державної, представленої органами державної влади, є Український народ у цілому, водночас джерелом влади муніципальної, представленої органами та виборними посадовими особами місцевого самоврядування, є територіальна громада, сукупність якої складає народ України. Відповідно, враховуючи те, що преамбула Основного Закону визначає Український народ як сукупність громадян України всіх національностей, іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, не можуть вважатися членами територіальної громади, яка, повторимось, є джерелом публічної (муніципальної влади) на відповідній території.

Іншим аргументом на користь помилковості критикованої позиції є те, що належність до територіальної громади в обов'язковому порядку передбачає можливість її члена мати потенційне право брати участь у здійсненні нею своєї компетенції – права самостійно та/або через органи місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення. Вказане реалізується через вибори та місцевий референдум, право участі в яких мають виключно громадяни України.

Що стосується прав іноземців та осіб без громадянства у сфері місцевого самоврядування, то вони обмежуються лише участю в громадських слуханнях, можливості ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування (місцеві ініціативи), якщо інше не передбачено статутом територіальної громади, направляти індивідуальні чи колективні звернення. Названі особи не мають права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати й бути обраними до органів місцевого самоврядування, не користуються правом доступу до служби в органах місцевого самоврядування, а також брати участь у загальних зборах громадян за місцем проживання [7, с. 147]. Так, Закон України «Про місцеві вибори» пов'язує існування активного (права обирати) та пасивного (права бути обраним) виборчого права, по-перше, з наявністю статусу громадянина України, по-друге, з наявністю у нього права голосу відповідно до ст. 70 Конституції України [8].

Іноземці, особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть перебувати у власність нерухоме майно, що знаходиться на території відповідної громади, бути платниками місцевих податків, а також бути пов'язаними територіально-особистісними зв'язками системного характеру, однак через нормативні обмеження, наявності цих обставин недостатньо для визначення їх такими, що належать до територіальної громади, незалежно від того, скільки часу вони проживають на території відповідної громади.

Разом з тим, варто зазначити, що включення до складу територіальних громад іноземців, осіб без громадянства можливе лише за умови надання їм права участі в місцевому референдумі та участі у формуванні органів місцевого самоврядування. Подібна практика існує, зокрема, в державах-членах Європейського Союзу і обумовлена вона, головним чином, реалізацією положень Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади. Так, параграф 1 ст. 1 цього Протоколу передбачає обов'язок кожної держави-Сторони забезпечувати кожному право участі у справах місцевого органу влади. Цей обов'язок реалізується шляхом запровадження принципу загальної взаємності Сторін – визначення в законодавстві права громадян Сторони брати участь як виборця або кандидата у виборах членів ради або асамблеї місцевого органу влади, на території якого вони проживають (параграф 2 ст. 1). Що стосується інших осіб (осіб без громадянства, осіб, що не належать до громадянства Держав-Сторін), то визначення їх права на участь у законодавстві залежить від рішення Держави-Сторони (параграф 3 ст. 1). При цьому передбачається встановлення законодавством формальностей, умов і обмежень щодо здійснення цього права [9].

З огляду на вказану європейську практику та євроінтеграційні наміри України, видається доцільним запровадження в Основному Законі загального положення про можливість участі іноземців та осіб без громадянства у здійсненні місцевого самоврядування, а в Законі про місцеве самоврядування – більш детально регламентувати це питання, зокрема шляхом встановлення певних умов. Такими умовами можуть бути: відповідність тим виборчим цензам, що і громадяни України; проживання на території громади більше одного року з дня реєстрації місця проживання, а у разі наявності нерухомого майна або здійснення підприємницької діяльності – більше шести місяців з дня набуття права власності на таке майно або з дня реєстрації іноземця фізичною особою-підприємцем або господарського товариства, засновником якого є іноземець. Подібні або інші умови доцільно запровадити також і щодо осіб без громадянства, які на законних підставах постійно проживають на території України.

Проблемним аспектом визначення поняття територіальної громади є розуміння терміна «постійне проживання». Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, гарантуються свобода пересування та вільний вибір місця проживання на її території, за винятком обмежень, які встановлені законом. Відповідно до чинної редакції ст. 3 цього Закону місцем проживання є «житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини» [10].

Видається, що фізична особа може мати лише одне постійне місце проживання, що не виключає можливості наявності інших, не постійних місць проживання. За постійним місцем проживання фізична особа, за загальним правилом, має визнаватись такою, що належить до територіальної громади.

Що стосується визначення постійності місця проживання, то з урахуванням відсутності в чинній редакції поняття «місце проживання» «прив'язки» до певного строку, єдиним можливим варіантом є врахування при цьому визначення місця перебування («місце перебування – адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік» – ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [10]). Це дозволяє визначати постійне місце проживання як придатне для проживання приміщення, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає понад шість місяців на рік.

При цьому постійне місце проживання фізичної особи не обов'язково має бути місцем її зареєстрованого місця проживання. Частина 2 ст. 2 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» встановлює, що реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження [10]. Частина 2 ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» також встановлює, зокрема, заборону будь-яких обмежень права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від терміну проживання на відповідній території [2]. Відповідно, реалізація громадянином України права на участь у справах місцевого органу влади не має пов'язуватись ні з його зареєстрованим місцем проживання, ні з терміном проживання на відповідній території.

Разом з тим, ч. 1 ст. 3 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює, що громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад [2], а ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори», пов'язуючи наявність загального (активного) виборчого права з належністю до

територіальної громади, у ч. 3 встановлює, що належність громадянина до відповідної територіальної громади та проживання його на відповідній території визначається його зареєстрованим місцем проживання [9]. При цьому вказана вимога не встановлюється щодо права громадян України бути обраним депутатом, сільським, селищним, міським головою, старостою. Однак, не зважаючи на те, що норма ч. 3 ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори», безперечно, суперечить наведеним вище нормам та міжнародним стандартам щодо забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб [11, с. 48], іншого способу встановлення належності громадянина до територіальної громади наразі, на жаль, в Україні не існує.

Проте зазначене не може слугувати виправданням ситуації, що склалася в Україні за останні чотири роки. Так, у зв'язку з проведенням Антитерористичної операції та окупацією Автономної Республіки Крим Російською Федерацією свої зареєстровані місця проживання у Донецькій, Луганській областях та в АРК довелося залишити сотням тисяч українських сімей. Станом на 23 квітня 2018 року, за даними Міністерства соціальної політики України, взято на облік 1 496 713 переселенців, або 1 222 289 сімей з Донбасу і Криму [12], що становить близько 3,5% населення України.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб» внутрішньо переміщена особа реалізує своє право голосу на виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборів та референдумів шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси згідно з частиною третьою статті 7 Закону України «Про Державний реєстр виборців» [13]. Однак фактично такі особи наразі позбавлені можливості брати участь у місцевих виборах, що прямо суперечить статтям 24, 38 Конституції України. У подібному становищі перебувають і інші категорії осіб, фактичне місце проживання яких відмінне від зареєстрованого.

Необхідність забезпечення права на участь у здійсненні місцевого самоврядування як внутрішньо переміщених осіб, так і інших осіб, фактичне постійне місце проживання яких відмінне від зареєстрованого, обумовлює потребу перегляду законодавчих підходів до визначення належності громадян до територіальної громади.

За останні три роки у Верховній Раді України було зареєстровано п'ять законопроектів, спрямованих на врегулювання проблем здійснення внутрішньо переміщеними особами своїх виборчих прав (при цьому лише один із них спрямований на забезпечення участі у виборах і інших категорій громадян, фактичне постійне місце проживання яких відмінне від зареєстрованого):

- проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві вибори» № 2501а від 12 серпня 2015 року;
- проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб» № 2501а-1 від 15 вересня 2015 року;
- проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб» № 2501а-2 від 26 серпня 2015 року;
- проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб» № 4471 від 19 квітня 2016 року;
- проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України (щодо виборчих прав внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних всередині країни громадян)» № 6240 від 27 березня 2017 року.

Проектом закону № 2501а пропонувалося визначати місце проживання внутрішньо переміщених осіб за довідками про взяття їх на облік, а також дозволити внутрішньо переміщеним особам змінювати на місцевих виборах місце голосування без зміни виборчої адреси [14]. Оскільки

зміна місця голосування здійснюється лише у період виборчого процесу з відповідних виборів, внутрішньо переміщені (у разі прийняття законопроекту як закону) були б вимушені постійно змінювати місце голосування на кожних виборах, які проводилися б у межах територій їхнього фактичного проживання [11, с. 51]. Такий підхід варто визнати заходом тимчасового характеру, не спрямованим на комплексне вирішення питання.

На відміну від проекту закону № 2501а альтернативний законопроект № 2501а-1 передбачав можливість внутрішньо переміщеним особам зареєструвати свою виборчу адресу за місцем свого фактичного проживання, зазначеного у довідці про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, і таким чином взяти участь у голосуванні як на загальнодержавних, так і на місцевих виборах [15]. У проекті закону № 2501а-2 пропонувалося запровадити «автоматичну» зміну виборчої адреси внутрішньо переміщеної особи на підставі інформації про її фактичне місце проживання, поданої до відповідних органів ведення Державного реєстру виборців територіальними підрозділами органу, що здійснює державну політику у сфері міграції [16]. Головним недоліком законопроекту є те, що він передбачав фактично примусову зміну виборчої адреси внутрішньо переміщеної особи, що у разі проведення виборів в окремих районах Донецької та Луганської областей позбавило б внутрішньо переміщених осіб права участі у цих виборах [11, с. 52].

Враховувавши головний недолік законопроекту № 2501а-2, автори законопроекту № 4471 пропонують визначити виборчу адресу внутрішньо переміщеної особи за місцем фактичного проживання, зазначеним у довідці про взяття внутрішньо переміщеної особи на облік. На відміну від законопроекту № 2501а-2 законопроект № 4471 не передбачає автоматичної реєстрації внутрішньо переміщеної особи: для зміни виборчої адреси внутрішньо переміщена особа має подати заяву, документ, що посвідчує її особу, та довідку про взяття внутрішньо переміщеної особи на облік [17].

Спільним недоліком вказаних законопроектів є те, що вони не повною мірою забезпечують принцип рівності виборчих прав громадян, оскільки внутрішньо переміщені особи ставляться у більш привілейоване становище порівняно з іншими категоріями громадян, фактичне місце проживання яких відмінне від зареєстрованого.

Найбільш комплексним підходом до вирішення проблеми забезпечення прав на участь у здійсненні місцевого самоврядування як внутрішньо переміщених осіб, так і інших категорій громадян, фактичне постійне місце проживання яких відмінне від зареєстрованого, який враховує переваги та недоліки попередньо проаналізованих законопроектів, варто визнати пропонований законопроект № 6240. Цей законопроект, встановлюючи загальне положення, що «виборчою адресою виборця є адреса, за якою зареєстровано його місце проживання», передбачає надання виборцям права змінювати свою виборчу адресу за вмотивованою заявою, до якої долучається копія документа, який підтверджує фактичне проживання виборця за вказаною ним адресою. Однак квінтесенцією пропонованих змін, що обумовлює надану вище характеристику цього законопроекту як найбільш комплексного з аналізованих, є пропозиція викласти ч. 3 ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори» в такій редакції: «належність громадянина до відповідної територіальної громади та проживання його на відповідній території визначається його виборчою адресою» [18].

Що стосується пропонованих у науковій літературі таких умов належності до територіальної громади фізичних осіб, як наявність нерухомого майна та сплата комунальних (місцевих) податків, то стосовно громадян України, з огляду на зміст ч. 2 ст. 3 Закону про місцеве самоврядування, їх варто визнати такими, що мають дискримінаційний характер. Разом з тим, запровадження таких і інших

умов щодо належності до територіальної громади іноземців та осіб без громадянства варто визнати доцільним, про що зазначалось вище.

Висновки. Таким чином, з урахуванням ч. 1 ст. 5 Конституції України, ч. 1, 2 ст. 3 Закону «Про місцеве самоврядування», ч. 1, 3 ст. Закону України «Про місцеві вибори», на цьому етапі розвитку місцевого самоврядування в Україні, під територіальною громадою потрібно розуміти виключно громадян України – жителів села, селища, міста або декількох сіл та/або селищ та/або міста, які проживають на їх території за зареєстрованою адресою проживання. Наведене визначення, хоч і відповідає дійсному стану здійснення місцевого самоврядування, проте потребує вдосконалення.

Враховуючи те, що Конституція України окремо не визначає поняття територіальної громади, а інтегрує його в поняття місцевого самоврядування, вважаючи такий підхід оптимальним та бажаючи зберегти територіальну громаду носієм права на місцеве самоврядування в Україні, пропонуємо такий варіант конституційного визначення поняття місцевого самоврядування:

«Місцеве самоврядування – право і спроможність територіальної громади – жителів громади – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, щодо яких виконуються умови належності до територіальної громади, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

Статтю 6 «Територіальна громада» Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» пропонуємо викласти в такій редакції:

«1. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада.

2. Територіальна громада – жителі громади – громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проживають на її території за зареєстрованою у Державному реєстрі виборців виборчою адресою, якою є адреса зареєстрованого місця проживання або зареєстрована адреса фактичного проживання.

3. Іноземець, особа без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, можуть належати до територіальної громади за умови дотримання всіх наступних умов:

1) Іноземець, особа без громадянства не належить до іншої територіальної громади;

2) Іноземець, особа без громадянства є дієздатним та досяг вісімнадцяти років на день виконання наступних двох умов;

3) Іноземець, особа без громадянства проживають на території громади більше одного року з дня реєстрації місця проживання, а у разі наявності нерухомого майна або здійснення підприємницької діяльності – більше шести місяців з дня набуття права власності на таке майно або з дня реєстрації його фізичною особою-підприємцем, або з дня реєстрації господарського товариства, засновником якого він є;

4) Іноземець, особа без громадянства виявили бажання долучитися до територіальної громади та зареєстрували свою виборчу адресу у встановленому законом порядку.

Незалежно від виконання вказаних умов, іноземець може належати до територіальної громади лише у разі взаємного визнання у країні їх громадянства, права участі громадян України у справах місцевого органу влади».

Запропонований вище підхід, на нашу думку, дав би змогу комплексно врегулювати проблему належності до територіальної громади та забезпечити реалізацію прав громадян України, фактична адреса проживання яких відмінна від зареєстрованої, а також іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають на території України, на участь у здійсненні місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
3. Баймуратов М. Конституционно-проектная регламентация местного самоуправления и территориальных коллективов. Юридический вестник. 1996. №1. С.95–100.
4. Орзіх М.П. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування. Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 1–2(10–11). К, 1995. С.67–75.
5. Батанов О.В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія. К: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 512 с.
6. Погорілко В.Ф., Баймуратов М.О., Бальцій Ю.Ю. та ін. Муніципальне Право України: підручник. / За ред. Баймуратова М.О. 2-ге вид. доп. К: Правова єдність, 2009. 720 с.
7. Любченко П.М. Муніципальне право України: навч. посіб. Харків: Видавництво «ФІНН», 2012. 496 с.
8. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади: Протокол Ради Європи від 16.11.2009 р. / Офіційний вісник України. 2015. № 33.
9. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 37–38. Ст. 1786.
10. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>.
11. Ковриженко Д.С., Пашкова Н.В., Савелій С.С. Вибірчі права внутрішньо переміщених осіб: проблеми та шляхи законодавчого регулювання. Вісник Центральної Вибірчої Комісії. 2017. № 1 (35). С. 48–53.
12. Дані щодо кількості взятих на облік внутрішньо переміщених осіб: Міністерство соціальної політики: Офіційний веб-портал. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/15182.html>.
13. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 1.
14. Про внесення змін до Закону України «Про місцеві вибори» (щодо забезпечення права голосу внутрішньо переміщеним особам): проект Закону України від 12.08.2015 р. № 2501а URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56262.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб: проект Закону України від 15.09.2015 р. № 2501а-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56287.
16. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб: проект Закону України від 26.08.2015 р. № 2501а-2. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56295.
17. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб: проект Закону України від 19.04.2016 р. № 4471. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58791.
18. Про внесення змін до деяких законів України (щодо виборчих прав внутрішньо переміщених осіб та інших мобільних всередині країни громадян): проект Закону України від 27.03.2017 р. № 6240. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61425.